UOT-811.512.162
Səhifə: 219-223
https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.2.219

Zəhra Qocayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: murselovaz1989@gmail.com

POLİSEMİYA VƏ OMONİMİYA, POLİSEMİYA VƏ SİNONİMİYA SƏRHƏDLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən sayılan polisemiya ilə omonimiya, habelə polisemiya ilə sinonimiya arasındakı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi problemi araşdırılır. Sözün çoxmənalılığının (polisemiyanın) omonimiyadan fərqləndirilməsində diaxronik və sinxronik meyarlar, mənalar arasındakı semantik əlaqənin saxlanılıb-saxlanılmaması, sözyaratma potensialı və leksikoqrafik təcrübə təhlil olunur. Eyni zamanda, polisemantik sözün ayrı-ayrı leksik-semantik variantları ilə sinonim sözlər arasındakı fərq konkret dil faktları əsasında izah edilir. Aparılan təhlil göstərir ki, hər iki sərhədin müəyyənləşdirilməsi yalnız kompleks meyarlar sistemi əsasında mümkündür.

Açar sözlər: *polisemiya, omonimiya, sinonimiya, leksik məna, leksik-semantik variant, semantik sərhəd.*

Giriş: Dilin leksik-semantik sistemi mürəkkəb və çoxşaxəli struktura malikdir, onun əsas vahidi olan söz həm formaca, həm də mənaca müxtəlif münasibətlərə girə bilir. Sözün çoxmənalılığı (polisemiya), omonimiya və sinonimiya hadisələri məhz bu münasibətlərin təzahür formalarıdır. Bununla belə, hər üç hadisə arasındakı sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi müasir dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır. Artıq V.V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, omonimiya ilə polisemiya tez-tez qarışdırılır və bu, izahlı lüğətlərin tərtibi zamanı ciddi uyğunsuzluqlara səbəb olur [4, s. 5].

Xüsusilə polisemiya ilə omonimiya arasındakı fərqin, eləcə də polisemantik sözün ayrı-ayrı mənalarının sinonimlərdən nə ilə fərqləndiyinin elmi əsaslandırılması leksikologiya və leksikoqrafiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sərhədlərin düzgün müəyyən edilməməsi izahlı və sinonim lüğətlərinin tərtibində, tərcümə praktikasında və dilin tədrisi prosesində ciddi çətinliklərə səbəb olur. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, hər üç hadisə arasındakı keçid zonaları sadə formal-məntiqi meyarlarla deyil, kompleks semantik, diaxronik və funksional-praqmatik amillərin nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilə bilər. Məqalənin məqsədi bu sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan əsas meyarları sistemləşdirmək və konkret dil faktları əsasında izah etməkdir.

Polisemiya sözün bir neçə qarşılıqlı əlaqəli mənaya malik olması, yəni onun semantik strukturu daxilində əsas və törəmə mənaların mövcudluğudur. Omonimiya isə səslənməsi (adətən yazılışı da) üst-üstə düşən, lakin mənaca heç bir əlaqəsi olmayan sözlərin mövcudluğudur [3, s. 12]. Nəzəri baxımdan bu iki hadisə arasındakı fərq aydın görünsə də, konkret dil materialında sərhədin müəyyənləşdirilməsi bir sıra çətinliklərlə üzləşir, çünki dil sistemi statik deyil, daim inkişaf edən bir mexanizmdir və mənaların bir-birindən uzaqlaşması prosesi tədricən baş verir. Bu tədricilik məhz sərhəd məsələsini mürəkkəbləşdirən əsas amildir.

Sərhədin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan başlıca meyarlardan biri semantik meyardır. Bu meyara görə, sözün mənaları arasında məntiqi-assosiativ əlaqə (metafora, metonimiya, funksional yaxınlıq) izlənilirsə, bu, polisemiyadır; əlaqə tamamilə itibsə və ya heç vaxt olmayıbsa, omonimiya haqqında danışmaq olar. Məsələn, "qulaq" sözünün həm bədən üzvü, həm də "iynənin qulağı", "qazanın qulağı" mənalarında işlənməsi formanın funksiyaca oxşarlığına əsaslanan metaforik keçiddir və polisemiya hadisəsidir. Bunun əksinə olaraq, "yaz" (fəsil adı) və "yaz"- (feil kökü) formaca üst-üstə düşür, lakin aralarında semantik əlaqə yoxdur – bu, omonimiya

nümunəsidir. Buraya “ot” (bitki) və “ot” (dialektlərdə “ov” mənasında işlənən söz) kimi nümunələri də əlavə etmək olar.

Semantik meyarın tətbiqində əsas çətinlik ondadır ki, assosiativ əlaqə subyektiv qavrayışdan asılıdır: bir tədqiqatçı üçün aydın görünən metaforik keçid başqası üçün artıq itmiş sayıla bilər. Bu səbəbdən semantik meyar tək başına universal ölçü kimi çıxış edə bilmir və digər meyarlarla birgə tətbiq olunmalıdır.

İkinci mühüm meyar diaxronik (tarixi) meyardır. Diaxronik baxımdan omonimlər iki yolla yarana bilər: fərqli mənşəli sözlərin dilin inkişafı prosesində fonetik cəhətdən üst-üstə düşməsi nəticəsində əmələ gələn heterogen omonimlər və vaxtilə polisemantik olmuş sözün mənalarının zaman keçdikcə bir-birindən tamamilə uzaqlaşması, yəni semantik əlaqənin qırılması nəticəsində əmələ gələn homogen omonimlər [6]. İkinci halda sinxron kəsimdə doğma dil daşıyıcısı üçün mənalar arasındakı əlaqə artıq hiss olunmadığından, bu cür sözlər müasir dövr üçün omonim kimi qəbul edilir, baxmayaraq ki, tarixən polisemantik söz olmuşdur. Bu, sərhədin zamanla dəyişkən (dinamik) xarakter daşıdığını göstərir: bir dövrün polisemantik sözü sonrakı dövrün omonim cütünə çevrilə bilər. Məhz buna görə də diaxronik meyar sinxron təsvir üçün həlledici deyil, yalnız köməkçi əhəmiyyət daşıyır – çünki adi danışan üçün sözün etimoloji tarixi əhəmiyyətsizdir, önəmli olan onun bugünkü şüurdakı (koqnitiv) statusudur.

Üçüncü meyar leksikoqrafik meyardır: lüğətlərdə sözün mənaları bir lüğət maddəsində nömrələnərək verilirsə, bu, polisemiya kimi təqdim olunmuş sayılır; mənalar ayrı-ayrı lüğət maddələri şəklində verilirsə, tərtibçilər həmin sözləri omonim hesab edirlər. Lakin bu meyar mütləq deyil, çünki müxtəlif lüğətlərdə eyni söz fərqli prinsiplərlə təsnif oluna bilər. Belə uyğunsuzluqlara nümunə olaraq S.İ.Ojeqovun lüğətində çoxmənalılıqla omonimiyanın qarışdırılması halları göstərilir [5]. Bu uyğunsuzluğun səbəbi ondan ibarətdir ki, leksikoqraflar çox vaxt intuitiv-subyektiv qərar qəbul edir, dəqiq formal meyar tətbiq etmirlər; nəticədə eyni söz bir lüğətdə çoxmənalı söz kimi bir maddədə, digərində isə iki ayrı omonim kimi verilə bilər. Bu, leksikoqrafik meyarın obyektiv elmi ölçü deyil, daha çox praktik-təsviri xarakter daşıdığını göstərir.

Dördüncü meyar qrammatik-derivasion meyardır: omonim sözlərin adətən fərqli sözyaratma potensialına, bəzən fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması, polisemantik sözün mənalarının isə eyni qrammatik modeldə birləşməsi diqqətə alınır. Məsələn, omonim cütlərdən biri isim, digəri feil olduqda (məs. “yaz” – isim, “yaz” – feil kökü), bu, fərqli sözyaratma sıralarına (yazçı yox, amma yazıçı, yazı, yazmaq və s.) yol açır ki, bu da omonimliyin əlavə göstəricisi kimi çıxış edir. Polisemantik sözdə isə bütün mənalar eyni derivasion bazadan (məs. “baş”dan – başçı, başlıq, başlanğıc) eyni prinsiplə törəyir.

Yuxarıdakı dörd əsas meyara əlavə olaraq, müasir dilçilikdə sərhədin dəqiqləşdirilməsi üçün bir sıra köməkçi meyarlar da irəli sürülür:

Koqnitiv-psixolinqvistik meyar. Bu meyar doğma dil daşıyıcısının intuisiyasına əsaslanır: eksperimental sorğular vasitəsilə danışanlardan sözün mənaları arasında əlaqə hiss edib-etmədiyi soruşulur. Əgər əksəriyyət mənalar arasında heç bir bağlılıq görmürsə, bu, sinxron omonimliyin lehinə dəlil sayılır, hətta tarixən sözlərin ortaq kökü olsa belə.

Tərcümə (kontrastiv) meyarı. Söz başqa dilə tərcümə edildikdə fərqli, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan qarşılıqlarla verilirsə, bu, çox vaxt omonimliyin dolayı göstəricisi kimi qəbul edilir. Məsələn, çoxmənalı sözün bütün mənaları tərcümədə tez-tez eyni və ya yaxın sözlərlə ifadə olunursa, bu, semantik yaxınlığın əlaməti sayıla bilər.

Statistik-distributiv meyar. Korpus dilçiliyi baxımından sözün müxtəlif mənalarının işləndiyi kontekstual mühitlər (kolokasiyalar) təhlil olunur. Kontekstual paylanmalar tamamilə fərqli sahələrə aid olarsa (məs. biri texniki terminologiya, digəri məişət leksikası), bu, omonimliyi dəstəkləyən əlavə arqument kimi çıxış edir.

Beləliklə, polisemiya ilə omonimiya arasındakı sərhəd mütləq deyil, situativ xarakter daşıyır və yalnız semantik, diaxronik, leksikoqrafik və qrammatik-derivasion meyarların kompleks tətbiqi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Tək bir meyara əsaslanan qərar həmişə natamam qala bilər; yalnız bu

meyarların bir-birini tamamladığı hallarda söz vahidinin statusu haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək mümkündür.

Sinonimiya səslənməsi fərqli, lakin mənaca bir-birinə yaxın və ya eyni olan sözlərin mövcudluğudur. Polisemiya isə, qeyd edildiyi kimi, bir sözün daxili semantik strukturunda bir neçə mənanın olmasıdır. İlk baxışdan bu iki hadisə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir, çünki sinonimiya ayrı-ayrı leksik vahidlər arasındakı əlaqəni, polisemiya isə bir vahidin daxili semantik quruluşunu əhatə edir. Bununla belə, praktikada bəzi çətinliklər yaranır, xüsusilə də polisemantik sözün konkret bir mənası başqa sözlə sinonimlik əlaqəsinə girdikdə.

Sözün semantik strukturunu təşkil edən ayrı-ayrı mənaları A.İ.Smirnitski leksik-semantik variant (LSV) termini ilə adlandırmışdır [7, s. 34]. Sinonimlik münasibəti, bir qayda olaraq, polisemantik sözün bütövlükdə deyil, məhz konkret leksik-semantik variantı səviyyəsində yaranır. Məsələn, "böyük" sözü "böyük ev" (həcmcə), "böyük alim" (nüfuzca), "böyük səhv" (dərəcəcə) kimi kontekstlərdə fərqli çalarlarda işlənir və bu mənaların hər biri ayrılıqda başqa-başqa sözlərlə sinonimlik əlaqəsinə girə bilir: "böyük ev" – "geniş ev"; "böyük alim" – "nüfuzlu alim"; "böyük səhv" – "ciddi səhv".

Bu prinsipi digər nümunələrlə də genişləndirmək mümkündür. Məsələn, "ağır" sözünün "ağır çanta" (çəkicə), "ağır xəstəlik" (şiddətcə), "ağır adam" (xasiyyətcə) mənaları fərqli sinonimik sıralara girir: "ağır çanta" – "yüklü çanta"; "ağır xəstəlik" – "ciddi xəstəlik"; "ağır adam" – "ciddi/salmaz adam". Göründüyü kimi, hətta "ciddi" sözü özü də iki fərqli LSV ilə (ağır xəstəlik və ağır adam) sinonimlik əlaqəsinə girə bilir, lakin hər dəfə fərqli semantik çalar üzərində. Bu fakt onu göstərir ki, sinonimlik münasibətlərinin xəritəsini çəkərkən mütləq LSV səviyyəsində iş aparmaq lazımdır, əks halda "böyük" və "ağır" sözlərinin ümumilikdə sinonim olduğu kimi səhv nəticəyə gəlmək mümkündür.

Sərhədin müəyyənləşdirilməsində əsas meyar əvəzetmə (substitusiya) testidir: əgər iki söz konkret kontekstdə bir-birini əvəz edə bilirsə və bu, mətnin əsas mənasını dəyişmirsə, onlar həmin kontekstdə sinonim sayılır. Lakin bu əvəzetmə yalnız müəyyən bir leksik-semantik varianta aiddir, sözün digər mənalarına şamil edilmir. Məsələn, "böyük" sözünü "geniş" ilə əvəz etmək "böyük ev" ifadəsində mümkündürsə, "böyük alim" ifadəsində mümkün deyil – bu da göstərir ki, sinonimlik münasibəti sözün bütöv leksemi deyil, konkret LSV-si səviyyəsində baş verir.

Əvəzetmə testinin tətbiqində diqqət yetirilməli daha bir məqam ondan ibarətdir ki, əvəzetmə heç də həmişə mütləq semantik eyniliyi tələb etmir – bəzən əvəzetmə nəticəsində mətnin məzmunu qorunsa da, üslubi və ya praqmatik effekt dəyişə bilər. Bu səbəbdən testin "sərt" (tam məna eyniliyi) və "yumşaq" (kontekstual yaxınlıq) variantları fərqləndirilir. Sərt substitusiya tam sinonimləri, yumşaq substitusiya isə kontekstual (situativ) sinonimləri aşkar etməyə imkan verir.

Digər mühüm fərq paradiqmatik xarakterindədir: sinonimlər bir paradiqma daxilində fərqli leksemlərdir, nitqdə bir-birini əvəz edə bilən, lüğətdə ayrı-ayrı başlıq sözləri kimi verilən vahidlərdir; polisemantik sözün mənaları isə bir leksemin daxilində, bir başlıq sözü altında iyerarxik şəkildə təqdim olunur. Bundan başqa, sinonimlər üslubi, emosional-ekspressiv çalarlarına görə fərqlənə bilər, halbuki polisemantik sözün mənaları arasındakı fərqlər əsasən kontekstual determinasiyadan irəli gəlir. Beləliklə, polisemiya ilə sinonimiya arasındakı sərhəd sözün leksik-semantik variantlarının kontekstual təhlili və əvəzetmə testinin tətbiqi yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Yuxarıdakı əsas meyarlara əlavə olaraq, sərhədin dəqiqləşdirilməsi üçün bir sıra köməkçi meyarlar da irəli sürülə bilər:

Antonimik test. Sözün müxtəlif LSV-lərinin əks mənalı sözlərlə münasibəti fərqli ola bilər və bu, LSV-lərin müstəqilliyini təsdiqləyən əlavə dəlil kimi çıxış edir. Məsələn, "böyük ev"in antonimi "kiçik ev", "böyük alim"in antonimi isə "zəif/orta alim" ola bilər – antonimik sıraların fərqliliyi mənaların bir-birindən aralı düşdüyünü göstərir.

Kombinatorika (uzlaşma) meyarı. Sözün hansı LSV-də hansı sözlərlə uzlaşa bildiyi (kolokasiya) təhlil edilir. Hər bir LSV özünəməxsus kombinator dairəyə malikdir və məhz bu dairə daxilində sinonimlər axtarılır.

Tərcümə meyarı. Söz başqa dilə tərcümə edildikdə fərqli LSV-lər fərqli sözlərlə ifadə olunursa (məs. "böyük ev" – ingiliscə "big/large house", "böyük alim" – "great scholar"), bu, LSV-lərin semantik müstəqilliyinin dolayı sübutu kimi qəbul edilir.

Dərəcələnmə (qradasiya) meyarı. Sinonimlər çox vaxt bir semantik sahə daxilində dərəcə fərqi yaradan sıra əmələ gətirir (məs. "böyük – nəhəng – əzəmətli"), polisemantik sözün mənaları isə belə xətti dərəcələnməyə tabe olmaya bilər, çünki onlar fərqli semantik sahələrə aiddir (həcm, nüfuz, şiddət və s.).

Aparılan təhlil göstərir ki, polisemiya, omonimiya və sinonimiya hadisələri arasındakı sərhədlər mütləq və sabit deyil, dilin tarixi inkişafından, semantik əlaqələrin dil daşıyıcıları tərəfindən qavranılma dərəcəsindən və kontekstual amillərdən asılı olaraq dəyişkənlik nümayiş etdirir. Polisemiya ilə omonimiya arasındakı sərhəd semantik, diaxronik, leksikoqrafik və qrammatik-derivasion meyarların kompleks tətbiqi ilə, polisemiya ilə sinonimiya arasındakı sərhəd isə leksik-semantik variant səviyyəsində əvəzetmə testinin aparılması ilə müəyyənləşdirilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, polisemiya-omonimiya və polisemiya-sinonimiya sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi yalnız bir meyar əsasında deyil, semantik, diaxronik, leksikoqrafik və funksional-kontekstual meyarların qarşılıqlı tətbiqi nəticəsində mümkündür. Məqalədə polisemantik sözün leksik-semantik variantı səviyyəsində sinonimlik əlaqəsinin yaranması hadisəsi sistemləşdirilmiş, bu münasibətin sözün bütöv semantik strukturuna deyil, konkret mənasına aid olduğu əsaslandırılmışdır ki, bu da mövzunun tədqiqinə fərqli, LSV-yönümlü yanaşma gətirir.

Nəticə: Tədqiqatın nəticələri izahlı və sinonim lüğətlərinin tərtibi zamanı sözlərin düzgün leksikoqrafik təsnifatında, dilin tədrisi prosesində leksik-semantik anlayışların aydın izah edilməsində, həmçinin tərcümə və redaktə praktikasında mənaların dəqiq seçilməsində istifadə oluna bilər ki, bu da nəticə etibarilə elmi-metodik ədəbiyyatın keyfiyyətinin artırılmasına və dil tədrisinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 264 s.
2. Hesenov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / H.Hesenov. – Urmu: Turuz, – 2014.
3. Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər və omonimlərin hüdudlarının təyini haqqında // kamilinfo.net – [Elektron resurs]. – URL: https://kamilinfo.net/muasir-az%C9%99rbaycan-dilind%C9%99-coxm%C9%99nali-sozl%C9%99r-v%C9%99-omoniml%C9%99rin-hududlarinin-t%C9%99yini-haqqinda/ (istifadə tarixi: 29.08.2026).
4. Müasir Azərbaycan dilinin bəzi aktual problemləri // anl.az – [Elektron resurs]. – URL: http://anl.az/el/kitab2022/07/cd/Ar2020-1736.pdf (istifadə tarixi: 29.08.2026). – s. 5.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. – Москва: Русский язык, – 1989. – 750 с.
6. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. – Москва: Учпедгиз, – 1957. – 295 с.
7. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Изд-во лит-ры на иностр. языках, – 1956. – 260 с.
8. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning / S.Ullmann. – Oxford: Basil Blackwell, – 1962. – 278 p.

Захра Годжаева

Полисемия и омонимия, границы полисемии и синонимии

Резюме

В статье исследуется проблема разграничения полисемии и омонимии, а также полисемии и синонимии – одна из спорных проблем современного языкознания. Анализируются диахронический и синхронический критерии отличия многозначности слова от омонимии, сохранение или утрата семантической связи между значениями, словообразовательный потенциал и лексикографическая традиция. Наряду с этим на конкретном языковом материале объясняется разница между различными значениями многозначного слова и словами-синонимами. Проведённый анализ показывает, что разграничение обеих границ возможно лишь на основе комплексной системы критериев.

Ключевые слова: *полисемия, омонимия, синонимия, лексическое значение, лексико-семантический вариант, семантическая граница.*

Zahra Gojayeva

Polysemy and homonymy, polysemy and synonymy boundaries

Summary

The article examines the problem of delimiting polysemy from homonymy, as well as polysemy from synonymy, one of the disputed issues in modern linguistics. It analyzes the diachronic and synchronic criteria used to distinguish word polysemy from homonymy, the presence or loss of semantic connection between meanings, word-formation potential, and lexicographic tradition. The difference between the various meanings of a polysemous word and synonymous words is also explained on the basis of concrete linguistic material. The analysis shows that both boundaries can be established only through the complex application of a system of criteria.

Key words: *polysemy, homonymy, synonymy, lexical meaning, lexico-semantic variant, semantic boundary.*

Çapa tövsiyə edən: ***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti***

Rəyçilər: ***fil.e.d. A.Məşədiyeva***
fil.f.d. P.Abbasova